

Η Ο Ρ Α Ο Σ

ένα αρχαιογνωστικό περιοδικό

26-31 ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΑΘΗΝΑ 2014-19 26-31

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

σημείωμα	7–8
ΑΤΤΙΚΑ	
A. Π. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Ἡ ἐπιγραφή IG I ³ 243 καὶ ἓνα νέο θραῦσμα	9–26
A. Π. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Ἐπανεξέτασις τῆς συνθήκης IG I ³ 39	27–37
S. V. TRACY, Attic Letter-Cutters of ca. 370 to ca. 100 B.C.: <i>Addenda</i> to the Published Lists of Inscriptions	39–50
N. ΠΑΠΑΖΑΡΚΑΔΑΣ – ΕΙΡΗΝΗ ΡΩΣΣΙΟΥ, Ἐκ τῶν χρυσῶν Νικῶν. Νέο θραῦσμα τῆς IG I ³ 469	51–62
N. ΠΑΠΑΖΑΡΚΑΔΑΣ – ΕΛΙΣΑΒΕΤ Π. ΣΙΟΥΜΠΑΡΑ, Νέο θραῦσμα τῆς στήλης τῆς Χαλκοθήκης IG II ² 120+1465	63–75
ΕΛΕΝΑ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ – Α. Π. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Ψήφισμα ὀργεῶνων ἐξ Ἀθηνῶν	77–94
ΚΥΡΙΑΚΗ ΨΑΡΑΚΗ, Ἐνας νέος ὄρος τριτύων ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ	95–109
ΜΑΡΙΑ ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ, Ενεπίγραφο ὄστρακο ἀπὸ τὸ τέμενος τῆς Μητέρας τῶν θεῶν στο Νέο Φάληρο	111–120
A. Π. ΜΑΤΘΑΙΟΥ – Γ. Ν. ΠΑΛΛΗΣ, Εὐτύχει ἡμέριε	121–125
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ	
R. K. PITT, An inscribed jumping-weight from the Spartan acropolis	127–132
A. Π. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Τὸ ψήφισμα τῶν Λυκουρασίων πρὸς τιμὴν τοῦ Δαμοφώντος	133–157
ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ	
A. Π. ΜΑΤΘΑΙΟΥ – Ν. ΠΑΠΑΖΑΡΚΑΔΑΣ, Ἀπολογία ἀγωνοθέτου τῶν Βασιλείων ἐκ Λεβαδείας	159–192
D. ΚΝΟΕΠΦΛΕΡ, Le financement des <i>Basileia</i> et l'histoire du <i>Koinon Boiôtôn</i> à la basse époque hellénistique: à propos de la nouvelle <i>apologia</i> de Lébadée et d'un fragment resté inédit	193–270
Θ. ΠΑΛΙΟΥΓΚΑΣ, Δαβύχειος κέραμος ἀπὸ τὴν Πελασγίδα Λάρισα	271–280
ΑΝΘΗ ΜΠΑΤΖΙΟΥ – Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Πρόσταγμα καὶ ἐπιστολὴς Λευκίου Αἰμυλίου Λευκίου (Παύλου Μακεδονικοῦ)	281–302

Δ. ΚΥΡΙΤΣΗΣ, Βυζαντινή επιγραφή από το σπήλαιο της Αγίας Ιερουσαλήμ (Αρσαλή) Υπάτης, Φθιώτιδας	303–309
Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Άμαξήλατος οδός στα Στενά Καλαμακίου Γούνιτσας Πηνείου	311–316

ΓΕΝΙΚΑ

D. ROUSSET, Le présent et l'avenir des <i>Inscriptiones Graecae</i>	317–327
---	---------

νεκρολογία

Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Ο γείτονας μου Πάρις. Πάρις Γουναρίδης 1947–2017	329–331
--	---------

χρονικό

Χρονικό τής Έλληνικής Έπιγραφικής Έταιρείας 2013–2019	333–344
---	---------

Χρονολόγιο Κ. Σ. ΠΙΤΤΑΚΗ (έπιμέλεια: Γεωργία Ε. Μαλούχου)	345–346
---	---------

«Μέ τί καρδιά, μέ τί πνοή... πήραμε τήν ζωή μας». Τριάντα χρόνια από τήν έκδοση του περιοδικού <i>ΗΟΡΟΣ</i> και τήν ίδρυση τής Έλληνικής Έπιγραφικής Έταιρείας	347–366
--	---------

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Έλληνική Αρχαιολογία τά έτη 1960–2003*

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μία σύντομη, έπιλεκτική έπισκόπηση τής ιστορίας τής Έλληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στο διάστημα 1960–2003*

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ, *Από τις εμπειρίες μου στην Αρχαιολογική Υπηρεσία*

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΚΟΣ, *Η Αρχαιολογική Υπηρεσία στον καιρό μας*

σχόλια

367

ΕΛΕΝΑ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ – ΑΓΓΕΛΟΣ Π. ΜΑΤΘΑΙΟΥ

Ψήφισμα ὀργεῶνων ἐξ Ἀθηνῶν

Τὸ δημοσιευόμενο¹ ψήφισμα ὀργεῶνων ἀγόρασε τὸ Ἑλληνικὸ Δημόσιο τὸ 1975 κατόπιν εἰσηγήσεως τῆς τότε Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ προϊσταμένης τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοπωλείων καὶ Ἰδιωτικῶν Ἀρχαιολογικῶν Συλλογῶν, κυρίας Θεοδώρας Καράγιωργα, τώρα ἐπιτίμου Ἐφόρου.

Ὁ λίθος κατὰ δήλωσιν τοῦ πωλητοῦ εἶχε βρεθεῖ τὸ 1955 ὀπισθεν τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου κατὰ τὶς ἐκσκαφές γιὰ τὴν θεμελίωση ἰδιωτικῆς οἰκίας. Ὁ εὐρετὴς τὸ ἐπώλησε στὸν ἀρχαιοπώλη Εὐθύφρονα Ἡλιάδη, ἰδιοκτῆτη τοῦ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πανεπιστημίου 20 ἀρχαιοπωλείου «Γκαλερὶ Ἡλιάδη», ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν νόμον τὸ ἐδήλωσε στὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοπωλείων.

Ἡ σύντομη, σαφὴς καὶ πλήρως τεκμηριωμένη εἰσήγηση τῆς κυρίας Καράγιωργα, διὰ τῆς ὁποίας ἀναγνωρίζοταν ἡ σημασία τοῦ ἀρχαίου τόσο γιὰ τὴν λατρεία, ὅσο καὶ γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς παρὰ τὸν Ἴλισον περιοχῆς, ὀδήγησε στὴν ἀγορὰ τῆς ἐπιγραφῆς.

Μνεῖα τῆς ἐπιγραφῆς γίνεται στὸ *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 1975, Β2 Χρονικά, 377. Τὸ 1978 εἰσήχθη στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ὅπου καὶ ἀπόκειται μὲ τὸν ὑπ' ἀρ. εὐρ. 6587.

Τὴν σεβαστὴ κυρία Καράγιωργα εὐχαριστοῦμε θερμότατα, διότι μᾶς γνωστοποίησε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ψηφίσματος, μᾶς ἔδωσε ὅλα τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα ποῦ εἶχε στὴν διάθεσή της καὶ μᾶς παρότρυνε νὰ τὸ δημοσιεύσωμε.

Στήλη λευκοῦ μαρμάρου μετ' ἀετώματος καὶ ἐπιτίλου ἀναγλύφου ἐλλιπῆς (εἰκ. 1).

---

1. Τὴν ἐπιγραφή ἀνακοινώσαμε στὸ ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο εἰς μνήμην Στεφάνου Αθ. Κουμανούδη ποῦ συνδιοργάνωσαν τὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπιγραφικὴ Ἐταιρεία μὲ τὴν συμμετοχὴ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας στίς 20–22 Δεκεμβρίου 2018. Γιὰ τὴν διευκόλυνση τῆς μελέτης στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο εὐχαριστοῦμε τὴν προϊσταμένη τῆς Συλλογῆς Ἔργων Γλυπτικῆς Δ. Ἰγνατιάδου. Οἱ φωτογραφίες τῶν εἰκ. 1, 3 εἶναι τοῦ Κ. Κωσταντόπουλου, τῆς εἰκ. 2 τοῦ ἐργαστηρίου συντηρήσεως τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἐνῶ τῆς εἰκ. 5 τοῦ Κ. Ξενικάκη.

Ύψ. (σωξ.) 0,555μ., ὕψος κορμοῦ 0,165μ., πλάτ. (στον κανόνα) 0,485μ. πλάτ. κορμοῦ 0,45μ., πάχ. (στο ἄνω τμήμα) 0,12μ., πάχ. κορμοῦ 0,10μ.

Ύψος γραμμάτων 0,01μ.

Ὁ πρῶτος στίχος εἶναι χαραγμένος στο μέσον τοῦ ἐπιστυλίου. Ἡ ἐπίκληση Θεοὶ εἶναι χαραγμένη με ἀραιὰ γράμματα στον κανόνα, ὅπου πατοῦν οἱ μορφές τοῦ ἀναγλύφου.

Θεόκωμος τοῖς θεοῖς

Θεοί

Ἀγαθῆι τύχηι Θεοτέλης Πυθαράτ- στοιχ. 26
ου Ὅαθεν εἶπεν· ἐπειδὴ Θεόκωμος
5 διατελεῖ ποιῶν καὶ ἐνδεικνύμε-
νος ἀγαθὸν ὅ,τι δύναται περὶ τε τ-
ὸ ἱερὸν τοῦ Διὸς καὶ τοὺς ὀργε[ῶν]-
ας καὶ γραμματεὺς αἰρεθεῖς [ὑπὸ]-
τοῦ κοινοῦ καλῶς καὶ δικα[ίως κα]-
10 ἰ φιλοτίμως γεγραμμά[τευκεν κα]-
[ἰ ἐπιμεμέ]ληται πε[ρὶ . . . . . 9 . . . . .]
- - - - -

Τὸ ἐλλιπὲς ψήφισμα σώζει τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ εἴδους του, τὸ ὄνομα τοῦ τιμωμένου, τὸ *κοινόν* πού τὸ ἐψήφισε, τὸ ὄνομα τοῦ εἰσηγητοῦ καὶ τμήμα τοῦ αἰτιολογικοῦ· κατ'εὐτυχῆ συγκυρία μνημονεύεται καὶ ἡ θεότης, στής ὁποίας τὴν λατρεία ἦταν ἀφιερωμένο τὸ *κοινόν*. Οἱ ὀργεῶνες τιμοῦν τὸν Θεόκωμο, τὸν ὁποῖον εἶχαν ἐκλέξει γραμματέα τοῦ *κοινοῦ*, διότι κατὰ τὰ ἀναγραφόμενα προσφέρει τὶς καλὰς ὑπηρεσίες του στο ἱερὸν τοῦ Διὸς καὶ ἄσκησε τὰ καθήκοντά του καλῶς, δικαίως καὶ φιλοτίμως.

1,4 Θεόκωμος· τὸ ὄνομα εἶναι σπανιώτατο. Ματρυρεῖται, καθ' ὅσον γνωρίζομε, μία ἀκόμη φορὰ στὴν Ἀττικὴ. Κατ' ἐξαιρετικὴν σύμπτωσην σὲ ἀδημοσίευτο ψήφισμα τοῦ κοινοῦ τῶν θιασωτῶν τοῦ Ἡρακλέους Παγκράτους τιμᾶται ἕνας Θεόκωμος, διατελέσας γραμματεὺς τοῦ κοινοῦ. Ἐπειδὴ τὸ ψήφισμα χρονολογεῖται βάσει τοῦ χαρακτοῦ στο πρῶτο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου προσώπου· ἐὰν ὄχι, εἶναι ἀπὸ τοὺς ἀμέσως κατιόντας τοῦ τιμωμένου στο δημοσιεύσιμο ψήφισμα. Δὲν μπορεῖ κανεὶς εἰπεῖ ἀσφαλῶς ἐὰν ὁ τιμώμενος γραμματεὺς στο δημοσιεύσιμο ψήφισμα εἶναι Ἀθηναῖος ἢ ξένος. Τὸ ὄνομά του δὲν συνοδεύεται ἀπὸ δημοτικὸ, ἀλλὰ συχνὰ στο αἰτιολογικὸν τῶν τιμητικῶν ψηφισμάτων ἀναγράφεται μόνον τὸ ὄνομα τοῦ τιμωμένου χωρὶς τὸ δημοτικὸ ἢ τὸ ἐθνικόν, ἐνῶ στὴν ἀπόφαση ἀναγράφεται πλήρως, βλ. λόγου χάριν IG Π² 1204.3/4

καὶ 8–10, 1235.2 καὶ 13/14, 1247.4 καὶ 16/17, 1254.2 καὶ 6/7, 1263.5 καὶ 21/22, 1270.2/3 καὶ 11/12. Πάντως, ἐὰν ὁ Θεόκωμος τοῦ θιάσου τοῦ ἱεροῦ τοῦ Παγκράτους ταυτίζεται ἢ εἶναι τῆς ἰδίας οἰκογενείας πρὸς τὸν τιμώμενο τοῦ δημοσιευομένου ψηφίσματος, τότε ἀσφαλῶς δὲν εἶναι Ἀθηναῖος δημότης.

3 Θεοτέλης Ὁαθεν². ὁ εἰσηγητὴς τοῦ ψηφίσματος εἶναι ἄγνωστος.

7 τὸ ἱερόν τοῦ Διὸς ἡ μνεῖα τῆς λατρευομένης θεότητος ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἀνάγλυφον παράσταση τοῦ ψηφίσματος καθιστοῦν βέβαιη τὴν ἀναγνώριση τοῦ ἱεροῦ ὡς ἐκείνου τοῦ Διὸς Μειλιχίου. Κατὰ ταῦτα, λαμβανομένου ὑπ’ ὄψιν καὶ τοῦ τόπου εὐρέσεως του, ὁ ἐνεπιγραφὸς λίθος συμβάλλει ἰδιαίτερος στὴν συζήτηση περὶ τῶν λατρευομένων πέραν τοῦ Ἰλισοῦ θεοτήτων (βλ. κατωτ.).

10 γεγραμμά[τευκεν]. ὁ παρακείμενος τοῦ ρήματος γραμματεύω δὲν μαρτυρεῖτο στὶς ἐπιγραφές, καὶ ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν κλασσικῶν χρόνων μόνον στὸν λόγο τοῦ Δημοσθένους περὶ τῆς παραπροσβείας (19) 314 ἀπαντοῦν ἅπασι οἱ τύποι γεγραμματοκεῖναι καὶ γεγραμματοκεῖναι.

11 [ἐπιμεμέ]ληται· τὸ ἀντικείμενο τοῦ μερικῶς σωζομένου ρήματος δὲν σώζεται, ἀλλὰ βασιζόμενος κανεὶς σὲ ἄλλα παράλληλα θὰ μπορούσε νὰ προτείνῃ περὶ τοῦ ἱεροῦ, ἢ τῆς ἑορτῆς, ἢ τῆς θυσίας] καὶ εἴ τι ἄλλο ἀνάλογο.

[Α.Π.Μ.]

I. Ἡ στήλη

Λείπουν τὰ ἐνθετα ἀκρωτήρια τοῦ ἀετώματος τῆς στήλης. Σπασμένα κατὰ τοποῦς τὰ καταέτια γείσα τοῦ ἀετώματος, καὶ ὁ κορμὸς τῆς στήλης κάτω δεξιά. Κάτω ἀριστερὰ ἡ στήλη εἶναι κομμένη ὀριζόντια μὲ ἐργαλεῖο καὶ φέρει ἐπανεπεξεργασία μὲ φαγάνα, προκειμένου ἴσως νὰ στερεωθεῖ σὲ βάση μετὰ τὴν εὐρεσίῃ της. Ἀποκεκρουμένα, πιθανότατα σκόπιμα σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ, εἶναι ὅλα τὰ πρόσωπα καὶ ἐν μέρει καὶ οἱ κεφαλῆς τῶν μορφῶν τῆς παράστασης, καθὼς καὶ τὸ ἀντικείμενο ποὺ κρατοῦσε ἡ ἀνδρική θεϊκὴ μορφή στὸ δεξιὸ χέρι.

Ἡ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη, συμπεριλαμβανομένου τοῦ ὀριζόντιου γείσου της, ἔχει ὕψος 0,08μ. Ἡ ὀρθογώνια βάθυνση ἔχει ὕψος 0,235μ., πλάτος 0,405μ. καὶ βάθος 0,038μ. Ὁ κανόνας κάτω ἀπὸ τὴν βάθυνση ἔχει ὕψος 0,023μ. καὶ τὸ ἰωνικὸ κυμάτιο 0,015μ.

Το κέντρο τοῦ τυμπάνου τοῦ χαμηλοῦ ἀετώματος καταλαμβάνει ἀνάγλυφον ἀσπίδισκη, μὲ δηλωμένη ἀνάγλυφα τὴν ἄντυγα καὶ τονισμένο μὲ ἀκίδα τὸ κέντρο.

---

2. Ὁ δῆμος (᾽Οα) βρισκόταν πιθανὸν στὸ Παπαγγελᾶκη στὸ Λιόπεσι (Παιανία), βλ. J. S. Traill, *The Political Organization of Attica*, Princeton 1975, 43 καὶ τοῦ ἰδίου, *Demos and Trittyes*, Toronto 1986, 129. Γιὰ τὸ ὄνομά του βλ. Στεφ. Byz. s.v., p. 482, (ed. Meineke).

Ἐκατέρωθεν αὐτῆς εἰκονίζονται ἀνωτὰ δύο ἐλίσσόμενα φίδια στραμμένα πρὸς τὰ μέσα.

Κάτω ἀπὸ τὸ ὀριζόντιο γείσο τοῦ ἀετώματος ἰωνικὸ κυμάτιο ἐξυπηρετεῖ τὴ μεταβάση στὸ ὕψους 0,015μ. ἐπιστύλιο. Τὸ τελευταῖο ὑποστηρίζεται ἀπὸ δύο δωρικές παραστάδες, ὕψους 0,235μ., μαζί με τὰ ἐπίκρανα, καὶ πλάτους 0,04–0,037μ., οἱ ὁποῖες πλαισιώνουν τὴ βάθυνση μετὰ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση. Τὰ ἐπίκρανα δηλώνονται ἀνάγλυφα καὶ στοὺς κροτάφους. Τὴ μεταβάση ἀπὸ τὸ ἐπίτιτλο ἀνάγλυφο στὸν κορμὸ τῆς στήλης ἐξυπηρετεῖ βαρὺς κανόνας καὶ ἰωνικὸ κυμάτιο.

Τεχνικὰ χαρακτηριστικά. Χονδρὸ βελόνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὴν πίσω πλευρὰ τῆς στήλης καὶ στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἀετώματος. Οἱ κροτάφοι τῆς στήλης, ἀπὸ πάνω ἕως κάτω, εἶναι «χτενισμένοι» μετὰ λεπτὸ ντισιλίδικο. Ἡ ἐπεξεργασία μετὰ χονδρὸ ντισιλίδικο στὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ τῆς ὀφείλεται σὲ δευτέρη χρῆση τοῦ μνημείου. Τέσσερις στρογγυλὲς ὀπές στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἀετώματος, — ἀπὸ μία στὰ δύο ἄκρα καὶ ἀπὸ μία ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς κορυφώσεως —, ἐξυπηρετοῦσαν στὴν ἔνθεση τῶν χωριστὰ κατασκευασμένων ἀνθεμωτῶν ἀκρωτηρίων στὰ πλάγια καὶ στὸ μέσο. Στρογγυλὲς ὀπές ἀπὸ τρυπάνι γιὰ τὸν διαχωρισμὸ ἀναγλύφου καὶ πεδίου τῆς παράστασης σώζονται ἐντὸς τῆς βάθυνσης, στὴν κεφαλὴ τῆς λατρεύτριας ἀριστερὰ στὴν παράσταση, πλάι στὸν λαιμὸ τοῦ νηπίου, στὸ κάτω μέρος τοῦ σκήπτρου τοῦ θεοῦ, πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τῆς νεαρῆς γυναικείας μορφῆς δεξιὰ, καὶ στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία τοῦ πεδίου τῆς βάθυνσης.

Ἀπὸ τὸν ἔλεγχο ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ ἐργαστήριό συντήρησης τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου μετὰ φθορισμὸ ὑπεριώδους ἀκτινοβολίας (UVF)³ κατέστη δυνατό νὰ διαπιστωθεῖ ὅτι τὰ ἰωνικὰ κυμάτια ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν ἀφενὸς τὴ μεταβάση ἀπὸ τὸ ὀριζόντιο γείσο τοῦ ἀετώματος στὸ ἐπιστύλιο καὶ ἀφετέρου ἀπὸ τὸ ἐπίτιτλο ἀνάγλυφο στὴ στήλη διακοσμοῦνταν κάποτε γραπτῶς μετὰ καὶ λογχόσχημα φύλλα (εἰκ. 3). Ἐπίσης γραπτὴ ἄλλοτε ταινία, ὕψους μόλις 0,006μ., στὸ πάνω μέρος τοῦ κανόνα ὀρίζει τὸ σημεῖο ἔναρξης γιὰ τὴ χάραξη τῆς ἐπίκλησης. Ἰχνη χρωμάτων δὲν ἔχουν σωθεῖ οὔτε στὰ κυμάτια, ἀλλὰ οὔτε καὶ στὸ ἀνάγλυφο ἢ μέσα στὴ χάραξη τῶν γραμμάτων.

II. Τὸ ἐπίτιτλο ἀνάγλυφο

Τὸ ἐπίτιτλο ἀνάγλυφο τοῦ ψηφίσματος (εἰκ. 2) ἀκολουθεῖ ὡς πρὸς τὴ σύνθεση τῆς παράστασης τὸν τύπο τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων. Ἡ κατηγορία εἶναι γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὴν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα⁴. Ἐξελικτικά, ὡστόσο,

3. Τὸν ἔλεγχο πραγματοποιοῦσαν οἱ συντηρητὲς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κ. Τσακρῆ καὶ Ι. Παναγάκος.

4. Γιὰ τὰ ἐπίτιτλα ἀνάγλυφα ποὺ ἀκολουθοῦν τὸν τύπο καὶ τὴ σύνθεση τῶν ἀναθηματικῶν

καὶ κυρίως γύρω στὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, τὰ ἐπίτιπλα αὐτὰ ἀνάγλυφα, πὸν ἐπιστέφουν τιμητικὰ συνήθως ψηφίσματα, διακρίνονται μὲ δυσκολία ἀπὸ τὰ ἀμιγῶς ἀναθηματικά⁵ πὸν ἀφιερώνονται στὰ ἱερὰ τῶν θεῶν.

Στὴν παράσταση, στὰ δεξιὰ τῆς βάθυνσης καὶ σὲ ἰδιαίτερα ἔξοχο ἀνάγλυφο, μέγιστου ὕψους 0,03μ., ἀπεικονίζονται οἱ θεοὶ σὲ ἐμφανῶς μεγαλύτερη κλίμακα ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν λατρευτῶν πὸν πλησιάζουν ἀπὸ τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Στὸ κέντρο δεσπόζει ὄρθιος γενειοφόρος θεὸς πὸν παριστάνεται κατενώπιον στρέφοντας ἐλαφρῶς τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ του πρὸς τοὺς λατρευτές. Πατάει σταθερὰ μὲ τὸ δεξιὸ σκέλος, ἐνῶ λυγίζει τὸ ἀριστερό. Φοράει διαγώνια ἱμάτιο, πὸν ἀνοίγει μπροστὰ ἀφήνοντας ἀκάλυπτο τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ στήθους καὶ τὸ κάτω δεξιὸ τμήμα τοῦ κορμοῦ. Τὸ ἔνδυμα σκεπάζει πλήρως τὴν ἀριστερὴ ὠμοπλάτη καὶ τὸν βραχίονα καὶ πέφτει πίσω μὲ κατακόρυφες πτυχώσεις. Μὲ τὸ ἀριστερὸ ἀνυψωμένο χέρι κραδαίνει κατακόρυφα σκήπτρο, ἡ ἄκρη τοῦ ὁποῦ ἀγγίζει τὴν ὄροφή τοῦ γείσου. Γύρω ἀπὸ τὸ σκήπτρο, ἔως τὸ μέσο περίπου τοῦ ὕψους του, ἀνελίσσεται φίδι. Ὁ θεὸς ἀνοίγει πρὸς τὸ πλάι τὸ δεξιὸ του χέρι κρατώντας, ἀποκεκρουμένο σήμερα, στρογγυλὸ ἀντικείμενο, πιθανότατα φιάλη, τὸ ὁποῖο τείνει πρὸς τὸν πρῶτο λατρευτή. Ἡ μορφή εἶναι ἀνυπόδητη.

Δίπλα του εἰκονίζεται γυναικεία θεότητα, σὲ στάση τριῶν τετάρτων πρὸς τὰ ἀριστερά, καθισμένη σὲ θρόνο μὲ ψηλὸ ἐρεισίωτο καὶ ὀξείες ἀπολήξεις στὶς γωνίες. Φοράει χιτῶνα μὲ μακριᾶς ὡς τοὺς ἀγκῶνες χειρῖδες πὸν ζώνεται ψηλά, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ στήθος. Ἀπὸ πάνω φορᾶ ἱμάτιο πὸν ἀναδιπλώνεται στὴν ποδιά της καὶ καλύπτει ὅλο τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ. Μαζεύει κοντὰ στὸ κάθισμα τὸ δεξιὸ της σκέλος καὶ ἀνοίγει πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὸ ἀριστερό. Πατὰ τὰ πόδια σὲ ὑποπόδιο πὸν εἶναι σύμφυτο μὲ τὸν θρόνο. Ἀκουμπᾶ τὸ ἀριστερὸ της χέρι στὴν κεφαλὴ λιονταριοῦ πὸν στέκεται ἤρεμο πλάι της, ἀποδιδόμενο *κατὰ τομῆν*, καθισμένο στὰ πίσω πόδια του. Στὸ ἀνυψωμένο, λυγισμένο στὸν ἀγκῶνα, δεξιὸ χέρι κρατοῦσε πιθανότατα γραπτὸ κάποτε σκήπτρο. Στὴν κεφαλὴ ἡ θεὰ θὰ φοροῦσε διάδημα, κρίνοντας ἀπὸ τὴν ὀξυκόρυφη ἀπόληξη πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν ἐν μέρει καλυμμένο ἀπὸ τὸ ἱμάτιο πὸν ἔπεφτε πίσω στὴ ράχη. Δύο ἐλεύθεροι πλόκαμοι ἀπὸ τὰ μαλλιά της πέφτουν μπροστὰ, ἐκατέρωθεν τοῦ λαιμοῦ, ὡς τὸ στέρνο.

Δεξιότερα ἀπεικονίζεται δεύτερη γυναικεία θεότητα ὄρθια, κατενώπιον. Ἀπὸ τὸν σωζόμενο λαιμὸ συμπεραίνεται ὅτι καὶ ἡ κεφαλὴ ἀποδιδόταν μετωπικῇ. Ἡ θεὰ

ἀναγλύφων βλ. M. Meyer, *Die griechischen Urkundenreliefs*, Berlin 1989 (AM-Beih. 13), 145-150. C. L. Lawton, *Attic Document Reliefs. Art and Politics in Ancient Athens*, Oxford 1995, 38.

5. M. Meyer, ὀπ. π., 150.

πατάει σταθερὰ στὸ ἔδαφος μὲ τὸ δεξιὸ σκέλος, ἐνῶ λυγίζει τὸ ἀριστερό. Φοράει ἀττικό πέπλο μὲ μακρὸν ἀπόπτυγμα ποὺ ζώνεται κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τοὺς μαστοὺς. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀγκαλιάζει δάδα, ψηλὴ ὡς τὴν ὄροφὴ τοῦ γείσου, ἐνῶ τείνει τὸ δεξιὸ χέρι, ποὺ ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀντίστοιχο τῆς καθιστῆς θεᾶς, κρατώντας στρογγυλὸ ἀντικείμενο ποὺ φέρει στὴν ἄνω ἐπιφάνεια κεντρικὴ κυκλικὴ βάθυνση καὶ περιφερειακὲς ὠόσχημες βαθύνσεις· πρόκειται γιὰ ψωμί ποὺ φέρει ἐνσφράγιση διακόσμηση. Ἡ νεανικὴ τῆς εμφάνιση, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πέπλο, ὑπογραμμίζεται καὶ ἀπὸ τὰ μαλλιά της ποὺ εἶναι μαζεμένα στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς σὲ μικρὸ σφιχτὸ κότσο.

Ἀριστερὰ στὴν παράσταση ἀπεικονίζεται σκηνὴ θυσίας καὶ πομπὴ λατρευτῶν, μῆς οἰκογένειας μὲ τὴν ὑπέρτρια, ποὺ ὀργανώνεται σὲ πέντε ἐπάλ्लηλα ἐπίπεδα. Στὸ πλησιέστερο πρὸς τὸ πεδίο τοῦ ἀναγλύφου ἐπίπεδο, τελειῶς ἀριστερὰ καὶ σὲ ἐξαιρετικὰ πρόστυπο ἀνάγλυφο, εἰκονίζεται ὑπέρτρια, — φαίνεται μόνον τὸ πρόσωπό της σὲ κατατομὴ πρὸς τὰ δεξιὰ —, νὰ μεταφέρει στὴν κεφαλὴ ὀρθογώνια κίστη μὲ τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴ θυσία, σκεπασμένη μὲ ὕφασμα. Σὲ δευτέρω ἐπίπεδο εἰκονίζεται πρόβατο, διακρίνεται ἡ κεφαλὴ του, ποὺ τὸ ὀδηγεῖ γιὰ θυσία μικρὸ ἀγόρι, ἀπεικονιζόμενο ἐν μέρει μπροστὰ ἀπὸ τὸ ζῶο. Δὲν εἶναι σαφὲς ἐὰν πρόκειται γιὰ μέλος τῆς οἰκογένειας ἢ γιὰ μικρὸ δούλο. Στὸ τέταρτο ἐπίπεδο εἰκονίζεται τὸ ζευγάρι τῶν ἐνήλικων λατρευτῶν καὶ ὁ βωμός. Προπορεύεται ὁ πατέρας, ντυμένος, κατὰ τὴ γνωστὴ σύμβαση, μὲ ἱμάτιο ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ ἄνω κορμοῦ καὶ φέρει στὴν κεφαλὴ ὑψηλὸ ἀντικείμενο, σπασμένο σήμερα. Ἀκριβῶς ἀπὸ πίσω του εἰκονίζεται ἡ σύζυγός του ντυμένη μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο ποὺ ἔχει τὰ μαλλιά της πιασμένα πίσω σὲ κότσο. Καὶ οἱ δύο παριστάνονται σὲ στάση σεβίζοντος μὲ λυγισμένο τὸ δεξιὸ χέρι, ἐνῶ μπροστὰ τους βρῖσκειται ὀρθογώνιος βωμός μὲ κρατευτές. Στὸ τελευταῖο ἐπίπεδο, μπροστὰ ἀπὸ τὸ ζευγάρι, εἰκονίζεται ὄρθιο ἀγόρι, τυλιγμένο σὲ ἱμάτιο, ἐνῶ ἓνα ἀκόμη νήπιο, προφανῶς κορίτσι, ντυμένο μὲ χειριδωτὸ χιτῶνα ποὺ συγκρατεῖται μὲ μασχαλιστήρα στὸ στήθος, εἶναι μισοκαθισμένο στὸ ἔδαφος καὶ ἔτοιμο νὰ ἀνασηκωθεί, γιὰ νὰ ἀγγίξει μὲ τὸ δεξιὸ χέρι τὸ ἱμάτιο τοῦ θεοῦ.

Ὁ μεγαλοπρεπῆς γενειοφόρος θεὸς ἀναμφίβολα παραπέμπει σὲ πατριαρχικὴ θεότητα. Ἡ παρουσία τοῦ ἐλισσόμενου γύρω ἀπὸ τὸ σκῆπτρο φιδιοῦ στὸ ἐπίτιλο ἀνάγλυφο παραπέμπει πρωτίστως στὸν Ἀσκληπιό. Ὡστόσο, ὁ Ἀσκληπιός, ὅταν ἀπεικονίζεται ὄρθιος, ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὴ βακτηρία κάτω ἀπὸ τὴ μασχάλη, ἐνῶ μόνον ὅταν ἀπεικονίζεται ἔνθρονος, ἡ βακτηρία παριστάνεται κατακόρυφα ὡς σκῆπτρο⁶. Ἡ ἐπόμενη σκέψη ὀδηγεῖ ἀναγκαστικὰ στὸν Δία. Ὁ τύπος τοῦ Διὸς

6. Πρὸβλ. ἐνδεικτικῶς LIMC II (1984) 874, ἀρ. 82, πίν. 641, s.v. *Asklepios* (B. Holtzmann).

πὸν στέκεται μὲ βασιλικὴ μεγαλοπρέπεια, ντυμένος μόνο μὲ ἱμάτιο καὶ κρατώντας σκῆπτρο, εἶναι ἕνας τύπος γνωστός στὴν εἰκονογραφία τοῦ πατέρα τῶν θεῶν ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου, ἀλλὰ κυρίως στὸν 4ο π.Χ. αἰώνα⁷. Στὸν 4ο αἰώνα μάλιστα ἡ εἰκόνα του συγχέεται ἀρκετὲς φορὲς μὲ ἐκείνη τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ φιδιοῦ ἐπιτρέπει τὴ διατύπωση τῆς ὑπόθεσης ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Δία Μειλίχιο. Στὴν ταύτιση αὐτὴ συνάδει καὶ ἡ ἀναφορὰ σὲ ἱερὸν τοῦ Διὸς στὸ ψήφισμα (στίχ. 7).

Ὁ Ζεὺς Μειλίχιος, θεότητα μὲ ἐξαγνιστικὲς ιδιότητες⁸, ἀποτελεῖ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ καλοῦ, εὐγενικοῦ, πρᾶου θεοῦ. Στὸν Ἑλληνικὸ κόσμο ἀπεικονίζεται εἴτε ἀνθρωπόμορφος, ὡς ὄριμος γενειοφόρος ἄνδρας, εἴτε ζωόμορφος, ὡς γενειοφόρος, συχνὰ κολουριασμένο, φιδί⁹, ἀντιπροσωπεύοντας κυρίως τὸν χθόνιο θεὸ τοῦ ἐξαγνισμοῦ. Ἡ ζωόμορφη φύση του ἔχει συνδεθεῖ στενὰ καὶ μὲ τὸν οἰκουρὸ ὄφι, πὸν φύλαγε τὴ σοδειὰ ἀπὸ τὰ παράσιτα καὶ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπάρκεια σίτισης. Ἡ σύνδεση τοῦ θεοῦ μὲ τὴν ἀγροτικὴ παραγωγή ἐπεκτάθηκε ἀργότερα καὶ στὴν ἀνθρώπινη γονιμότητα, ἀλλὰ καὶ στὴν προσωπικὴ καὶ οἰκογενειακὴ εὐημερία.

Στὰ ἀττικά ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα, πὸν χρονολογοῦνται ἀποκλειστικὰ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰώνα, ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Διὸς Μειλιχίου ὡς ὄριμος γενειοφόρος ἄνδρα¹⁰ πλησιάζει τὴν Ὀλύμπια φύση τοῦ θεοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία ὅμως δὲν ἀπουσιάζει καὶ ἡ χθόνια ιδιότητά του¹¹. Εἶναι συνήθως ντυμένος μὲ ἱμάτιο καὶ κάθεται σὲ θρόνο, σπανιότερα σὲ βράχο, μὲ βωμὸ μπροστὰ του, κρατώντας σκῆπτρο στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ φιάλη στὸ δεξι¹². Ἀπεικονίζεται σὲ ἐξαιρετικὰ μεγαλύτερη κλίμακα ἀπὸ τοὺς λατρευτὲς, ἀφενὸς γιὰ νὰ ὑπογραμμιστεῖ

7. LIMC VIII (1997) 344, Commentary: Classical period II: 4th cent. B.C., s.v. Zeus (I. Leventi).

8. Γιὰ τὴ φύση τοῦ Διὸς Μειλιχίου βλ. G. V. Lalonde, *Horos Dios. An Athenian Shrine and Cult of Zeus* (Monumenta Graeca et Romana 11), Leiden - Boston 2006, 45-47.

9. Βλ. ἐνδεικτικῶς G. V. Lalonde, ὅπ. π., 46-47. C. L. Lawton, *Votive Reliefs, The Athenian Agora* 38, Princeton N. J. 2017, 78, ἀρ. 73-74, πίν. 21 καὶ 81, ἀρ. 78-79, πίν. 22 καὶ 80, ἀρ. 81, πίν. 24.

10. Βλ. συγκεντρωμένα LIMC VIII (1997) 340-341, ἀρ. 200-209, πίν. 228, s.v. Zeus, B. Meilichios/Philios (I. Leventi). G. V. Lalonde, ὅπ. π., 47, 114, ἀρ. ZM31, εἰκ. 27 καὶ 116-117, ἀρ. ZM240 καὶ 117, ἀρ. ZM241 καὶ 120, ἀρ. ZM253. C. L. Lawton, *Votive Reliefs*, ὅπ. π., 80-81, ἀρ. 80, πίν. 23.

11. Σὲ ἕνα μοναδικὸ ἀνάγλυφο τοῦ 4ου/3ου αἰ., πὸν βρέθηκε στὴν Κέρκυρα, ἀλλὰ εἶναι ἀπτικῆς προελεύσεως, ὁ θεὸς εἰκονίζεται ἀνθρωπόμορφος ἀλλὰ ταυτόχρονα συνοδεύεται ἀπὸ δύο ἀγένεια φίδια. Βλ. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Κερκύρας ἀρ. 352: LIMC VIII (1997) 341, ἀρ. 202, πίν. 228, s.v. B. Zeus Meilichios/Philios (I. Leventi). G. V. Lalonde, ὅπ. π., 119, ἀρ. ZM51. C. L. Lawton, *Votive Reliefs*, ὅπ. π., 76, σημ. 264.

12. Σὲ ἀνάγλυφο τοῦ 4ου/3ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ ὁ θεὸς κρατᾷ κέρασ Ἀμαλθείας στὸ ἀριστερὸ χέρι ὡς παραπομπὴ στὴ γονιμότητα καὶ τὴν ὑλικὴ εὐμάρεια. Βλ. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. 3: E. Vikela, *Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum am Ilissos. Religionsgeschichtliche Bedeutung und Typologie*, Berlin 1994 (AM-Beih. 16), 64 σημ. 49, 175-176, πίν. 34.2. LIMC VIII (1997) 341, ἀρ. 206, s.v. Zeus, B. Meilichios/Philios (I. Leventi). G. V. Lalonde, ὅπ. π. (σημ. 8), 114, ἀρ. ZM31, εἰκ. 27. C. L. Lawton, *Votive Reliefs*, ὅπ. π., 76, σημ. 264.

ή θείκή του φύση και άφετέρου γιὰ νὰ τονιστεί ή δύναμη και τὸ μέγεθος τῆς προ-
ότητάς του. Συνήθως κοιτάζει πρὸς τὴν πομπή τῶν λατρευτῶν πού ἔρχονται ἀπὸ
τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Οἱ ὑπηρετές διακρίνονται συνήθως ἀπὸ τὸ μικρότερο
μέγεθός τους ἢ τὴν τοποθέτησή τους σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, στὸ τέλος πάντοτε
τῆς οὐράς τῶν λατρευτῶν, κουβαλώντας καλάθια, δίσκους, κίστες ἢ ὀδηγώντας
τὸ ζῶο, συνήθως πρόβατο, σπανιότερα χοιρίδιο, τῆς θυσίας. Ὁ πρῶτος τῶν λα-
τρευτῶν πού ἡγεῖται τῆς πομπῆς ἢ και ἄλλοι σηκώνουν τὸ δεξι χέρι στὴν τυπική
χειρονομία τοῦ σεβασμοῦ.

Ἐξ ὅσον ἦταν δυνατὸ νὰ ἐλεγχθεῖ, εἶναι τὸ μοναδικὸ ἀνάγλυφο, στὸ ὁποῖο ὁ
Ζεὺς Μειλίχιος παριστάνεται ὄρθιος, ἐφόσον ἡ προταθεῖσα ταύτιση τοῦ ὄρθιου
θεοῦ μὲ τὸν Δία Μειλίχιο σὲ δύο ἀττικά ἀναθηματικά ἀνάγλυφα, τὸ ἓνα μαζὶ μὲ
τὴ Δῆμητρα και τὴν Κόρη¹³, και τὸ ἄλλο πλάι σὲ φίδι¹⁴, εἶναι ἀμφίβολη και δὲν
ὑποστηρίζεται ἐπιγραφικά.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ καθιστὴ γυναικεία θεότητα στὰ ἀριστερὰ τοῦ
Διὸς εἶναι ἡ Κυβέλη. Τὸ λιοντάρι πλάι τῆς ἀποτελεῖ τὸ κατεξοχὴν σύμβολό τῆς και
δὲν ἀφήνει ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ταύτιση, παρόλο πού δὲν κρατᾶ τὴ φιάλη στὸ ἓνα
χέρι και τὸ τύμπανο στὸ ἄλλο¹⁵. Εἰκονίζεται στὸν δεῦτερο κλασικὸ εἰκονογραφικὸ
τύπο, σύμφωνα μὲ τὴν τυπολογικὴ διάκριση τῆς Erika Simon¹⁶, ντυμένη δηλαδὴ
μὲ χιτῶνα ζωσμένο ψηλὰ κάτω ἀπὸ τὸ στήθος. Ὁ τύπος αὐτὸς δὲν ἀποδίδεται σὲ

---

13. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum I 1095: H. Möbius, *Das Metroon in Agrai und sein Fries*, AM 60/61(1935/36)255, πίν. 89.2. A. Peschlow-Bindokat, *Demeter und Persephone in der attischen Kunst des 6. bis 4. Jahrhunderts*, JdI 87(1972)60–157, εἰδικὰ 141–142, 151, ἀρ. R 15. LIMC VII (1994) 420, ἀρ. 37, s.v. *Ploutos* (K. Clinton). G. Güntner, *Göttervereine und Götterversammlungen auf attischen Weihreliefs: Untersuchungen zur Typologie und Bedeutung*, Würzburg 1994, 60, 154, ἀρ. D 26, πίν. 31.1. E. Vikela, *Attische Weihreliefs und die Kult-topographie Attikas*, AM 112(1997)167–246, εἰδικὰ 231, σημ. 182. A. Comella, *I rilievi votivi greci di periodo arcaico e classico. Diffusione, ideologia, committenza*, Bari 2002, 225, ἀρ. Scen. 43.

14. EAM 1407: S. Pappaspyridi, *Guide du musée national. Marbres, bronzes et vases*, Athènes 1927, 253, ἀρ. 1407. J. N. Svoronos, *Das Athener Nationalmuseum, ergänzt von A. Philadelphus III*, Athen 1937, 356–357, ἀρ. 105, πίν. 65. U. Hausmann, *Kunst und Heilum. Untersuchungen zu den griechischen Asklepiosreliefs*, Potsdam 1948, ἀρ. 33, εἰκ. 7. LIMC II (1984) 881, ἀρ. 202, πίν. 650, s.v. *Asklepios* (B. Holtzmann). E. Vikela, *Attische Weihreliefs*, ὅπ. π., 238, σημ. 300, πίν. 31.2. M. Edelmann, *Menschen auf griechischen Weihreliefs*, München 1999, 214, ἀρ. F 18. N. Καλτσάς, *Εθνικὸ Αρχαιολογικὸ Μουσείο. Τα γλυπτά. Κατάλογος*, Αθήνα 2002², 210, ἀρ. κατ. 426 (μὲ εἰκ.). A. Comella, ὅπ. π., 134, 135, 218, ἀρ. Pireo 2, εἰκ. 136.

15. Εἰδικῶς γιὰ τὰ σύμβολα τῆς Κυβέλης βλ. L. E. Roller, *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, Berkeley - Los Angeles - London 1999, 146–149.

16. F. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst* (IstMitt Beih. 28), Tübingen 1983, 161. LIMC VIII (1997) 753–754, ἀρ. 48, πίν. 510, s.v. *Kybele* (E. Simon).

συγκεκριμένο γλύπτη, αλλά αποτελεί πιθανότατα μετάπλαση του χαμένου σήμερα αγάλματος που είχε φιλοτεχνήσει περί τα τέλη του 5ου αιώνα ο Πάριος γλύπτης Άγοράκριτος για το Μητρώο της Άγοράς των Αθηνών¹⁷. Η μετάπλαση άπαντά ευρέως στους άττικους κυρίως αναθηματικούς ναΐσκους των ύστερων κλασικών και έλληνιστικών χρόνων. Στα ανάγλυφα το λιοντάρι στέκεται ως επί το πλείστον στα δεξιά της¹⁸ και όχι στα αριστερά, όπως στο ανάγλυφό μας.

Η νεαρή θεά με τη δάδα τελείως δεξιά θα μπορούσε να ταυτιστεί με την Άρτεμη, την Έκατή ή την Κόρη, καθώς είναι οι μόνες δαδοφόρες νεανικές θεές στην αρχαία Έλληνική τέχνη. Ήδη από το δεύτερο μισό του 5ου αιώνα είναι γνωστή πληθώρα αναθηματικών αναγλύφων στην Άρτεμη, τα όποια άπεικονίζουν τη θεά να κρατά μία ή δύο δάδες¹⁹, ως παραπομπή στη σχέση της με τις χθόνιες δυνάμεις²⁰ ως θεάς της φύσης και της γέννησης. Στόν 4ο αιώνα ο τύπος γίνεται ιδιαίτερα δημοφιλής²¹ και άπαντά, όπως και στόν προηγούμενο αιώνα, τόσο σε ήρεμη στάση όσο και σε κίνηση, ντυμένη άλλοτε με άττικό πέπλο και άλλοτε με χιτώνα και ιμάτιο. Η έξομοίωσή της στο έπιτιλο ανάγλυφο με την Άρτεμιν Άγορότερα, την όποία έπίσης τιμούσαν στην περιοχή του Ίλισού²², δέν είναι δυνατή, καθώς η τελευταία άπεικονίζεται συνήθως ένοπλη (με τόξο, φαρέτρα, ένιότε με

---

17. Γ. Δεσπίνης, *Συμβολή στη μελέτη του έργου του Άγορακρίτου*, Αθήνα 1971. F. Naumann, όπ. π., 159–169. LIMC VIII (1997) 753, άρ. 47a–c, πίν. 510, s.v. *Kybele* (E. Simon). G. Despinis, *Die Statue der Göttermutter des Agorakritos*, στό V. M. Strocka (Hrsg.), *Meisterwerke. Internationales Symposion anlässlich des 150. Geburtstages von Adolf Furtwängler, Freiburg im Breisgau, 30. Juni–3. Juli 2003*, München 2005, 143–154. Η ταύτιση της Έλληνικής Μητέρας των Θεών, —είτε αυτή νοείται ως Γη είτε ως Ρέα—, με τη φρυγικής καταγωγής Κυβέλη είναι γνωστή ήδη από τα μέσα του 6ου π.Χ. αι. ή λίγο άργότερα, από την άναφορά της στόν 14ο Όμηρικό Ύμνο. Βλ. N. Robertson, *The Ancient Mother of the Gods. A Missing Chapter in the History of Greek Religion*, στό E. N. Lane, *Cybele, Attis and Related Cults: Essays in Memory of M. J. Vermaseren* (EPRO 131), Leiden 1996, 239–304, είδ. 302–303. Το άγορακρίτειο άγαλμα έπικυρώνει ούσιαστικά μα πολυετή διαδικασία εισαγωγής και έπιβολής της ξένης θεάς στόν Έλλαδικό χώρο. Βλ. E. Βικέλα, *Η φρυγική Μητέρα θεά από την Ανατολή στην Ελλάδα. Προσλήψεις και μεταπλάσεις*, AE 140 (2001) [2003] 41–71, είδικά 57, σημ. 54α.

18. Βλ. LIMC VIII (1997) 752, άρ. 34–36, πίν. 509, s.v. *Kybele* (E. Simon).

19. Βλ. συγκεντρωμένα E. Vikela, *Apollon, Artemis, Leto. Eine Untersuchung zur Typologie, Ikonographie und Hermeneutik der drei Gottheiten auf griechischen Weihreliefs* (Athenaia 7), München 2015, 80–85 (III.B.b. 3).

20. LIMC II (1984) 737, s.v. *Artemis* (L. Kahil). E. Simon, *Die Götter der Griechen*, München 1998⁴, 134–135. I. Solima, *Heiligtümer der Artemis auf der Peloponnes, Studien zu antiken Heiligtümern* 4, Heidelberg 2011, 230. «Χθονία» είναι μία από τις τέσσερις έπικλήσεις της Άρτέμδος στόν Όρφυκό Ύμνο 36, 9.

21. Βλ. συγκεντρωμένα E. Vikela, *Apollon...*, όπ. π., 90–97 (III.C. a.).

22. Πανσ. I 19, 6. J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, London 1971, 112–120 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

δόρου ή άκόντιο), συνοδεύεται συχνά από ζώα (σκυλί, έλάφι ή τράγο), ενώ στα άναθηματικά της άνάγλυφα δέν περιλαμβάνεται ποτέ σκηνή θυσίας²³.

Η πιθανότητα της Έκάτης²⁴, ή όποία επίσης έμφανίζεται ως νεαρή και δαδοφόρος στην άρχαία Έλληνική τέχνη²⁵, δέν θα πρέπει νά συζητηθεί περαιτέρω, καθώς στα άττικά άναθηματικά άνάγλυφα του 4ου αιώνα φέρει σχεδόν πάντοτε πόλο στην κεφαλή²⁶.

Μετά την παραδογή τών άνωτέρω συμβάσεων προτείνεται χωρίς άμφιβολία ή ταύτισή της με την Κόρη, ή όποία έμφανίζεται συχνά σε άναθηματικά άνάγλυφα τών ύστερων κλασικών χρόνων ως νεαρή, ψιλόλιγνη μορφή νά στέκεται όρθια πλάι στην καθιστή μητέρα της και νά κρατά μία ή δύο δάδες²⁷. Παρόλο πού στα άνάγλυφα έμφανίζεται πάντα με χιτώνα και ιμάτιο, ό τύπος της πελοφόρου Κόρης πού κραδαίνει δάδα φαίνεται πώς είναι γνωστός στη γλυπτική ήδη από τά τέλη του 5ου αιώνα, έάν τό άποσπασματικό άνάγλυφο από την Άγορά τών Άθηνών²⁸ άπεικονίζει πράγματι τη θεά. Πρόσθετο, πάντως, έπιχειρήμα πού ένισχύει την προταθείσα ταύτιση με την Κόρη στο έπίτιλο άνάγλυφο είναι τό ψωμί πού κρατά ή θεά στο δεξι χέρι.

III. Η τεχνοτροπία και ή χρονολόγηση του άναγλύφου

Τό μεγάλο βάθος του όρθογώνιου διάχωρου πού δίνει την έντύπωση θεατρικής σκηνης, τό ιδιαίτερα έξεργο άνάγλυφο τών μορφών, άλλα και στιλιστικά χαρακτηριστικά, όπως ή άυτόνομία, τό βάρος και ό όγκος τών ένδυμάτων, οι παχιές σωληνοειδείς πτυχώσεις, τό ψηλό ζώσιμο του χιτώνα τών γυναικείων θεοτήτων,

---

23. E. Vikela, *Apollon...*, όπ. π., 129. Πρβλ. τά άνάγλυφα Ar 3, 4, 8, 9, 16, 18 πίν. 22, 23, 25-27 και Tr 1 πίν. 53.

24. LIMC VI (1992) 989-996, άρ. 1-93, πίν. 654-660, s.v. *Hekate* (H. Sarian).

25. Πρβλ. τό άνάγλυφο από τόν Πειραιά(:), από τά 380-370 π.Χ., στο Βερολίνο, Κρατικά Μουσεία, Antikensammlung Sk 691: C. Blümel, *Die klassisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin*, Berlin 1966, 73-74, άρ. κατ. 86 (K 106), ειχ. 118. F. Naumann, όπ. π., 169, 175-176, 312, άρ. κατ. 135, πίν. 25.1. M. Xagorari-Gleißner, *Meter Theon. Die Göttermutter bei den Griechen*, Mainz 2008, 39, 56, πίν. 12.1.

26. LIMC VI (1992) 991 άρ. 23, 992 άρ. 25-26, 993 άρ. 50, s.v. *Hekate* (H. Sarian).

27. LIMC VIII (1997) 978, s.v. *Persephone* (G. Güntner). Ός προς τόν τρόπο πού κραδαίνει την δάδα στο άνάγλυφό μας πρβλ. τό άττικό άναθηματικό άνάγλυφο από τό ιερό της Δήμητρος στο Wadi bel Gadir στην Κυρήνη, του δευτέρου μισού του 4ου π.Χ. αι. (Κυρήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο 74.931: αυτόθι, 961, άρ. 74, πίν. 644).

28. Άθήνα, Μουσείο Αρχαίας Άγοράς S 1045: A. Peschlow-Bindokat, όπ. π. (σημ. 13), 116, 118 ειχ. 40, 150, άρ. R 1. LIMC IV (1988) 867, άρ. 271, s.v. *Demeter* (L. Beschi). LIMC VIII (1997) 958, άρ. 21, πίν. 642, s.v. *Persephone* (G. Güntner). A. Comella, όπ. π. (σημ. 13), 58, 194, άρ. Atene 53, ειχ. 48. C. L. Lawton, *Votive Reliefs*, όπ. π., 51, 52-53, άρ. 44, πίν. 12.

τὸ κωδωνόσχημο σῶμα τῆς πεπλοφόρου Κόρης²⁹, ἀλλὰ καὶ τὸ μισοκαθισμένο στὸ ἔδαφος νήπιο ποῦ παραπέμπει σὲ ὀλόγλυφα ἀγαλμάτια νηπίων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Εἰλειθυίας³⁰ στὴν περιοχὴ τοῦ Ἴλισοῦ, —πιθανότατα ἔργα τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου—, ποῦ χρονολογοῦνται στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, ὀδηγοῦν μὲ ἀσφάλεια σὲ μιὰ χρονολόγηση τοῦ ἐπίτιλου ἀναγλύφου στὰ μέσα τοῦ τελευταίου τέταρτου τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα.

[E.B.]

Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Διὸς Μειλιχίου στὸ ἀνάγλυφο, ἡ μνεία τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διὸς στὸ ψήφισμα καὶ ἡ εὐρέση τῆς ἐπιγραφῆς πίσω ἀπὸ τὸ Παναθηναϊκὸ Στάδιο ἔχουν εἰδικὴ σημασία γιὰ τὴν λατρεία τοῦ Διὸς Μειλιχίου στὴν πέραν τοῦ Ἴλισοῦ περιοχὴ.

Κατὰ τὴν μαρτυρία τοῦ Θουκυδίδου (I 126, 5–6): ἔστι καὶ Ἀθηναίοις Διάσια ἃ καλεῖται Διὸς ἑορτὴ Μειλιχίου μεγίστη ἕξω τῆς πόλεως, ἐν ᾗ πανδημεὶ θύουσι πολλὰ οὐχ ἱερά, ἀλλὰ <ἀγνὰ> θύματα ἐπιχώρια. Τὰ Διάσια³¹ ἐτελοῦντο στίς 23 τοῦ Ἀνθεστηριῶνος μηνός³².

Πρῶτος ὁ Ἄ. Σκιαῦς ἐπρότεινε ὅτι τὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Μειλιχίου βρισκόταν στὴν περιοχὴ τοῦ Ἴλισοῦ³³ (εἰκ. 4). Συνέδεσε μάλιστα μὲ τὸ τελευταῖο δύο ἀναθηματικὰ

---

29. Προβλ. ἐνδεικτικῶς τὴν Ἀθηνᾶ σὲ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (Ἀθῆνα, Μουσεῖο Ἀρχαίας Ἀγορᾶς S 1652: C. L. Lawton, *Votive Reliefs*, ὅπ. π., 46, ἀρ. 34, πίν. 9).

30. EAM 696: Σ. Καρούζου, *Ἡ τυφλὴ ἄρκτος*, AE (1957) [1961] 78, εἰκ. 8. O. Palagia, *A Colossal Statue of Personification from the Agora of Athens*, *Hesperia* 51(1982)103, πίν. 33a. C. Vorster, *Griechische Kinderstatuen*, Köln 1983, 72, 202, 227, 351, ἀρ. 60. E. G. Raftopoulou, *Figures enfantines du Musée National d'Athènes: Département des sculptures*, München 2000, 57–58, ἀρ. κατ. 33, πίν. 60–61. N. Καλτσάς, ὅπ. π., 270, ἀρ. κατ. 565 (βλ. καὶ τὴν εἰκ. στὴ σελ. 271).

31. Οἱ φιλόλογικες πηγὲς περὶ Διασίων δὲν εἶναι πολλῆς, βλ. Ἀριστ. Νεφέλαι 408 καὶ 864 (καὶ τὰ σχόλια στοὺς στίχους). Λουκ. Ἰκαρομένιππος 24, τοῦ ἴδιου, Χαρίδημος 1 καὶ Τίμων 7 καὶ τὰ λήμματα τῶν Λεξικογράφων κυρίως ὑπὸ τὸ λ. Διάσια ἢ Διασίους. Γιὰ τὴν ἑορτὴ βλ. L. Deubner, *Attische Feste*, Berlin 1932, 155–158. M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion I. Religion Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft* (HdA V 2, 1), München 1955², 411, 412. H. W. Parke, *Festivals of the Athenians*, London 1977, 120–122, 176. E. Simon, *Festivals of Attica. An Archaeological Commentary*, Madison Wisconsin 1983, 12–15. R. Parker, *Polytheism and Society at Athens*, Oxford 2005, 56, 74, 466. G. V. Lalonde, ὅπ. π. (σημ. 8), 70, 107–112.

32. Βλ. *Scholia in Aristophanem*, 1.3.1, *Scholia in Nubes (scholia vetera)*, ed. D. Holwerda, Groningen 1977, 408c: Διασίσιον Ἀθήνησιν ἑορτὴ Μειλιχίου Διὸς μηνὸς Ἀνθεστηριῶνος ἢ φθίνοντος.

33. Α. Ν. Σκιαῦς, *Περὶ τῆς ἐν τῇ κοίτῃ τοῦ Ἴλισοῦ ἀνασκαφῆς*, ΠΑΕ 1893, 22, σημ. 1. Τὴν γνώμη του ἀκολούθησε ὁ A. Mommsen, *Feste der Stadt Athen im Altertum geordnet nach Attischem Kalender*, Leipzig 1898, 421–422, καθὼς καὶ ἀρχετοὶ νεώτεροι μελετητές, βλ. G. V. Lalonde, ὅπ. π. (σημ. 8), 111. E. Greco (ed.), *Topografia di Atene. Sviluppo urbano e monumenti dalle origini al III secolo d.C.*, II: *Colline sud-occidentali - Valle dell'Ilisso*, Atene - Paestum 2011, 489, ἀρ. F.37 (D. Marchiandi).

ανάγλυφα³⁴ που ἤλθαν στο φῶς κατά τις ανασκαφές που διενήργησε τὸ 1893 στὴν κοίτη τοῦ Ἰλισοῦ περὶ τὴν πηγὴ Καλλιρρόη, στὴν σημερινὴ ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς, καὶ παρ' ὅλο που κανένα ἀπὸ τὰ δύο δὲν σώζει τὸ ὄνομα ἢ τὸ ἐπίθετο τοῦ θεοῦ, ἐταύτισε τὴν καθιστὴ γενειοφόρο ἀνδρική θεότητα μὲ τὸν Δία Μειλίχιο³⁵.

Ὁ G. Daux στηριζόμενος στὴν ἐπιγραφή τῆς Μείζονος Δημαρχίας τῶν Ἐρχιέων (SEG 21, 541)³⁶, καταλόγου θυσιῶν που τελούσαν οἱ Ἐρχεῖς κατὰ μῆνα, ὑποστήριξε³⁷ ὅτι τὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Μειλίου βρισκόταν στὴν Ἄγρα, βλ. στίχ. 38–44: Ἄνθεστηριῶνος, Διασίσις, ἐν | ἄστε(ι) ἐν Ἄγρας | Διὶ Μιλιχίωι, | οἷς, νηφάλιος | μέχρι σπλάγχχ[ν]ων, ΔΗΤ.

Στὴν μαρτυρία τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Μείζονος Δημαρχίας μία ἀκόμη προστεθὴ προσφάτως, ὅπως ὑπέδειξε ἡ Μ. Λίτσα³⁸, κατὰ τις ανασκαφές τῆς Γ' Ἐφορείας

---

34. A) EAM 1778: Ἀ. Ν. Σκιας, *Ἀνάγλυφα ἐκ τῆς ἐν τῇ κοίτῃ τοῦ Ἰλισοῦ ανασκαφῆς*, AE 43 (1894) [1894], 137–139, πίν. 7. J. N. Svoronos, ὅπ. π. (σημ. 14), 632–633, ἀρ. 336, πίν. 131. LIMC I (1981) 24, ἀρ. 204, πίν. 42, s.v. *Acheloos* (H. P. Isler). LIMC V (1990) 168, ἀρ. 3376, s.v. *Herakles* (J. Boardman) καὶ 347, ἀρ. 728, s.v. *Hermes* (G. Siebert) καὶ 938, ἀρ. 3, πίν. 604, s.v. *Kallirrhoe* II (A. Spetsieri-Choremi). LIMC VIII (1997) 341, ἀρ. 207, s.v. *Zeus*, B. *Meilichios/Philius* (I. Leventi). E. Vikela, *Attische Weihreliefs*, ὅπ. π., 212–213, πίν. 27.1. Ν. Καλτσάς, ὅπ. π., 278, ἀρ. κατ. 583. G. V. Lalonde, ὅπ. π., 111, ἀρ. ZM?25. Μ. Λίτσα, *Γραμματεῖον* 4(2015)51, σημ. 12. C. L. Lawton, *Votive Reliefs*, ὅπ. π., 75, σημ. 254. IG II³ 4, 2, 1300, πίν. 141. B) EAM 1779: Α. Σκιας, ὅπ. π., 135–137 μὲ σχέδιο. J. N. Svoronos, ὅπ. π., 632, ἀρ. 329, πίν. 130. E. Vikela, *Die Weihreliefs*, ὅπ. π., 73–74, σημ. 129–130, πίν. 35.2. LIMC VIII (1997) 340–341, ἀρ. 201, s.v. *Zeus* (I. Leventi). S. Vlivos, *Der thronende Zeus. Eine Untersuchung zur statuarischen Ikonographie des Gottes in der spätclassischen und hellenistischen Kunst*, Rahden 1999, 125–126, ἀρ. WR.4, πίν. 7.1. G. V. Lalonde, ὅπ. π. (σημ. 8), 111–112, ἀρ. ZM?26. Μ. Λίτσα, *Γραμματεῖον* 4(2015)51, σημ. 12. C. L. Lawton, *Votive Reliefs*, ὅπ. π., 254. IG II³ 4, 2, 1298, πίν. 141.

35. Κατάλογο τῶν ἀναγλύφων που ἔχουν μέχρι σήμερα συνδεθεῖ μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Μειλίου ἐν Ἄγραις παρέχει ἡ Μ. Α. Λίτσα στὴ Διατριβή της, *Τὸ «πρὸς νότον μάλιστα τετραμμένον» τμήμα των Ἀθηνῶν: συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς τοπογραφίας τῆς ΝΑ του Ὀλυμπεῖου καὶ παρὰ τον Ἰλισσοῦ περιοχῆς*, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2017. Τὸ ἀνάγλυφο που προέρχεται ἀπὸ τις ανασκαφές τοῦ Μ. Μισσοῦ νοτίως τοῦ Ὀλυμπεῖου (1939) βρίσκεται σὲ ἀποθήκη τῆς Συλλογῆς Γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (EAM 12194) ταυτίστηκε ἀπὸ τὴν Ἑλ. Βλαχογιάννη. Εἰκονίζεται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ (εἰκ. 5). Σὲ ὅλες τις δημοσιεύσεις ἀναφέρεται ὅτι οἱ λατρευτὲς ταυτίζονται μὲ γυναῖκες, ἐνῶ πρόκειται γιὰ ἀνδρόγυνο. Τέλος, ὁ ἀριθμὸς εὐρετηρίου (12124) που σημειώνεται στὶς IG II³ 4, 2, 1301 εἶναι λανθασμένος (ὁ ἐκδότης δὲν δημοσιεύει τὸν λίθο ἐξ αὐτοψίας).

36. Ἡ ἐπιγραφή ἀπόκειται στοῦ Ἐπιγραφικὸ Μουσείου (EM 13163).

37. Βλ. G. Daux, *La grande démarchie: Un nouveau calendrier sacrificiel d'Attique (Erchia)*, BCH 87(1963)603–634, πίν. 13–14. Βλ. ἐπίσης Μ. Η. Jameson, *Notes on the Sacrificial Calendar from Erchia*, BCH 89(1965)1965, 154–172· καὶ Μ. Η. Jameson – D. R. Jordan – R. D. Kotansky, *A Lex Sacra from Selinous* (GRBM 11), Durham, North Carolina 1993, 81 (d). G. V. Lalonde, ὅπ. π. (σημ. 8), ἀρ. ZM21.

38. Μ. Λίτσα, *Γραμματεῖον* 4(2015)49–52.

Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στο «οικόπεδο της Αρτέμιδος Αγροτέρας στις δυτικές Υπώρειες του λόφου του Αρδηττού, στο Μετς» το 2014, σύμφωνα με ανακοίνωση στον ημερήσιο τύπο, ήλθε στο φώς αναθηματική επιγραφή στον Δία Μειλίχιο. Έπιπλέον η Μ. Λίτσα υποστήριξε ότι ο δεύτερος ναός, του οποίου σύμφωνα με την ανακοίνωση βρέθηκαν τα κατάλοιπα παρά τον ήδη γνωστό τον αποδιδόμενο στην Αγροτέρα Άρτεμιν, πιθανώς σχετίζεται με την λατρεία και το ιερό του Διός Μειλιχίου εν Άγραις.

Στο χωρίον Άγραι η Άγραι³⁹, πού έκείτο πέραν του Ίλισού⁴⁰, έκτός του ιεροῦ του Διός Μειλιχίου βρίσκονταν και άλλα σημαντικά ιερά⁴¹, τής Μητέρας τών θεών, τής Αρτέμιδος Αγροτέρας, του Ποσειδώνος Έλικωνίου, κλπ.

Η αναγνώριση τής Μητρὸς⁴² τών θεών μεταξύ τών μορφών του ἐπιτίλου αναγλύφου και η συνδεσή της με τόν Δία Μειλίχιο ἐπιβάλλουν τήν ἐπανεξέταση τών μαρτυριῶν σχετικά με τὸ ιερό και τήν λατρεία της εν Άγραις.

Λατρεία τής Μητρὸς⁴³ εν Άγραις πιθανῶς⁴⁴ μαρτυρεῖται στοῦ ἡμερολόγιου τών θυσιῶν IG I³ 234.5 (480–460 π.Χ.): στοὺς στίχ. 3–4 τής ἴδιας ἐπιγραφῆς μνημονεύεται και ὁ Ζεὺς Μειλίχιος. Ἐπιγραφικῆς μαρτυρίες χρονολογούμενες μετὰ τὰ μέσα

---

39. Καὶ οἱ δύο μορφῆς τοῦ τοπωνυμίου ἀπαντοῦν στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς και στοὺς λεξικογράφους: πάντως στίς ἐπιγραφῆς τοῦ 5ου, 4ου 3ου και 2ου π.Χ. αἰῶνα μαρτυρεῖται κυρίως, ἀλλὰ ὄχι ἀποκλειστικῶς ὁ ἐνικὸς ἀριθμὸς (βλ. IG I³ 386.146 και 1591.13 [τὸ τοπωνύμιον εἶναι συμπληρωμένο, ἀλλὰ ἡ συμπλήρωση εἶναι πιθανή, διότι ἡ ἐπιγραφή εἶναι χαραγμένη στοιχηδόν]).

40. Βλ. Πασσ. I 19, 6: διαβάσι δὲ τὸν Ίλισὸν χωρίον Άγραι καλούμενον και ναὸς Άγροτέρας ἐστὶν Ἀρτέμιδος.

41. Γιά τῆς λατρείες και τὰ ιερά στήν περιοχή τοῦ Ίλισοῦ βλ. J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, 289–297. N. Robertson, *Festivals and Legends. The Formation of Greek Cities in the Light of Public Ritual*, Toronto 1992, 21–31. A. Pautasso, *Agrai, Artemide e il “Tempio dell’Ilisso”*. *Un problema da riconsiderare*, MemLinc s. 9,13(2002)779–791. R. R. Simms, *Agra and Agrai*, GRBS 43(2002/3)219–229.

42. Ἡ λέξη Μήτηρ ἤδη ἀπὸ τὸν 14ο Ὀμηρικὸ Ὕμνο ἀποτελεῖ αὐτοτελῆ ὄνομασία, ὅπως και στήν Φρυγία (Matar). Συνεπῶς λειτουργεῖ ἰσότημα και ἐναλλακτικὰ με τὸ ὄνομα Κυβέλη. Πρέπει ὡστόσο νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐπονομασία Μήτηρ χρησιμοποιεῖται ἐνίοτε και γιά ἄλλες συγγενικῆς θεότητες, ὅπως γιά τήν Γαῖα, τήν Ρέα ἢ τήν Δήμητρα. Βλ. L. E. Roller, ὅπ. π. (σημ. 15), 169–177. Σύμφωνα με τήν E. Βικέλα, *Ἡ φρυγική Μητέρα θεά*, ὅπ. π. (σημ. 17), 44, σημ. 18, ὁ ἀκριβέστερος προσδιορισμὸς διευκολύνεται εἴτε ἀπὸ τήν διήγησι εἴτε ἀπὸ τὸν κατοχυρωμένο γιά τήν καθεμία θεότητα εἰκονογραφικὸ τύπο εἴτε ἀπὸ τὸν τόπο εὐρέσεως τοῦ μνημείου.

43. Ἡ λατρεία τής Μητρὸς ἦταν παλαιότατη στήν Ἀττική, βλ. M. J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* II. *Graecia atque insulae*, Leiden 1982, 381–382. N. Frapiccini, *L’arrivo di Cibele in Attica*, PP 42(1987)22–26. N. Robertson, ὅπ. π., 274–277. R. Parker, *Athenian Religion. A History*, Oxford 1996, 188, 194.

44. Λέγομε πιθανῶς, διότι ὁ τοπικὸς προσδιορισμὸς εν Άγραις εἶναι συμπλήρωση, εὐστοχη βεβαίως. Τὴν εἶχε προτείνει ὁ Ἄλκις Ν. Οἰκονομίδης, *Τὰ Ἀθηναϊκὰ* 16(1960)11, σημ. 24, και στήν ἐκδοσι τής ἐπιγραφῆς στίς IG I³ περιελήφθη στοῦ κείμενο.

του 5ου π.Χ. αιώνα βεβαιώνουν την λατρεία της εκεί⁴⁵. Ὁ Ἀθτιδογράφος Κλείδημος (περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα) συνδέει⁴⁶ τοπογραφικῶς τὸ Μητρῶον⁴⁷ ἐν Ἄγραις, τὸ ἱερόν τῆς Εἰλειθυίας καὶ ἐκεῖνο τοῦ Ποσειδῶνος Ἐλικωνίου. Ὁ Πausanias (2ος μ.Χ. αἰ.) δὲν ἀναφέρει τὸ Μητρῶον⁴⁸. Μέχρι σήμερα πάντως δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα συνδεόμενα μὲ βεβαιότητα μὲ τὸ ἱερό⁴⁹.

Ὁ H. Möbius ἐτόνισε⁵⁰ τὴν τοπικὴ καὶ χρονικὴ γειτνίαση τῆς λατρείας τῆς Μητρὸς καὶ τοῦ Διὸς Μειλιχίου στὸ ἱερό ἐν Ἄγραις (τὰ μικρὰ Μυστήρια καὶ τὰ Διάσια ἐορτάζονταν τὸν Ἀνθεστηριῶνα), — μάλιστα ὁ Ζεὺς κατεῖχε ξεχωριστὴ θέση στὸ Μητρῶον μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ ἐξαγνισμού τῶν μούσων στὰ Μικρὰ Μυστήρια—· ἐπρότεινε δὲ ὅτι οἱ δύο θεότητες συλλατρεύονταν στὸ ἱερό ἐν Ἄγραις⁵¹.

Ἡ δημοσιευμένη ἐπιγραφή προσκομίζει νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν λατρεία τῶν δύο θεοτήτων. Πρῶτον ἡ ἀπεικόνιση τῆς Κόρης στὸ ἐπίτιπλο ἀνάγλυφο ὄρθιας πλάι στὴν καθιστὴ Μητέρα, ὅπως συνηθίζεται στὰ ἀναθηματικά καὶ ἐπίτιπλα ἀνάγλυφα Δήμητρος καὶ Κόρης⁵², στὰ ὁποῖα ἡ δευτέρη παριστάνεται ὄρθια πλάι στὴν καθιστὴ φυσικὴ τῆς μητέρα, συνιστᾷ τεκμήριο τῆς στενῆς συνδέσεως Μητρὸς καὶ Δήμητρος, ἐνισχυόμενο ἀπὸ τὴν τέλεση τῶν μικρῶν Μυστηρίων στὸ ἱερό τῆς Μητρὸς ἐν Ἄγραις. Τίθεται τώρα ἐπιτακτικώτερα τὸ ἐρώτημα τῆς ταυτίσεως τῆς λατρείας, ἀν ὄχι τῆς ὑποστάσεως⁵³, Μητρὸς καὶ Δήμητρος στὸ ἐν λόγῳ ἱερό.

45. IG I³ 138.11–12, 383.50, 369.91. Βλ. ἐπίσης N. Robertson, ὅπ. π. (σημ. 41), 274.

46. Κλείδημος ἐν πρῶτῳ Ἀθτιδος. Τὰ μὲν οὖν ἄνω τὰ τοῦ Ἴλισοῦ πρὸς ἀγορὰν Εἰληθυία· τῷ δ' ὄχθῳ πάλαι ὄνομα τοῦτο, ὃ νῦν Ἄγρα καλεῖται, Ἐλικῶν· καὶ ἡ ἐσχάρα τοῦ Ποσειδῶνος τοῦ Ἐλικωνίου ἐπ' ἄκρου. καὶ ἐν τῷ τετάρτῳ εἰς τὸ ἱερόν τὸ μητρῶον τὸ ἐν Ἄγραις. Βλ. καὶ N. Robertson, ὅπ. π., 275.

47. Ἱερεῖς τῆς λατρείας τῆς Μητρὸς μνημονεύονται στὶς ἐπιγραφὰς IG II² 4595 (328/7 π.Χ.), IG II² 5134 (αὐτοκρατορικῶν χρόνων), IG II² 1817.9–10 (220/1 μ.Χ.).

48. Ἐὰν εἶχε μεταφερθεῖ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ ἀπὸ τὴν ὄχθη τοῦ Ἴλισοῦ ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ Ὀλυμπείου, ὅπως συνέβη μὲ τὸ ἱερό τοῦ Κρόνου καὶ τῆς Ρέας (Paus. I 18, 7), εἶναι ἄξιον ἀπορίας ὅτι δὲν τὸ ἀναφέρει ὁ περιηγητής.

49. Ὁ Travlos, ὅπ. π., 112, εἰκ. 154, εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι κατάλοιπα θεμελιοτῶν πού εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ἴλισοῦ τὸ 1962 ἐντὸς τῆς κοίτης τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων ὑποδηλώνουν ἴσως τὴν θέση τοῦ Μητρῶου, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἔχει ἀποδειχθεῖ.

50. Βλ. H. Möbius, *Das Metroon in Agrai und sein Fries*, AM 60/61(1935/36)234–268. Ἀντίθετη ἄποψη διατύπωσε ὁ M. Nilsson, ὅπ. π., 668, σημ. 10.

51. Ὁ R. Parker, *Polytheism*, ὅπ. π. (σημ. 31), 344, σημ. 76, δὲν δέχεται ὅτι οἱ δύο λατρεῖες ἦσαν στενὰ συνδεμένες, πολὺ περισσότερο ὅτι ὑπῆρχε συλλατρεία.

52. Βλ. ἐνδεικτικὰ LIMC VIII (1997) 961, ἀρ. 68–75, πίν. 644, s.v. *Persephone* (G. Güntner).

53. Ὁ R. Parker, *Polytheism*, ὅπ. π. (σημ. 31), 344, προσφύως σημειώνει: «The Lesser Mysteries were celebrated in the sanctuary of 'Mother at Agrai' a figure distinct from Demeter though readily to be identified with her.». Μήτηρ ἐμφανίζεται ταυτιζόμενη πρὸς τὴν Δήμητρα στὸν Εὐρ., Ἐλ.

Δεύτερον, ἐὰν ὁ ἀποκαλυφθεὶς προσφάτως δεύτερος ναὸς ὄντως ἀνήκει στὸν Δία Μειλίχιο, ὅπως ἡ εὐρεθείσα ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ὑποδεικνύει, ἀλλὰ δὲν ἀποδεικνύει, τὸ δημοσιευόμενον ψήφισμα μὲ τὸ ἐπίτιλο ἀνάγλυφο, στὸ ὁποῖο συναπεικονίζονται ὁ Ζεὺς Μειλίχιος καὶ ἡ Μήτηρ, καθὼς καὶ ἡ Κόρη, ἐπαναφέρουν τὸ ζήτημα τῆς ἀποδόσεως τοῦ γνωστοῦ Ἴωνικοῦ ναοῦ⁵⁴, τὸν ὁποῖο οἱ Stuart καὶ Revett ἐσχεδιάσαν λεπτομερῶς καὶ ἀπεικόνισαν⁵⁵ μερικὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ὀλοσχερῆ καταστροφὴ του.

[Α.Π.Μ. – Ε.Β.]

1301–1368 καὶ στὸν Μελανιπίδη, PMG 764. (Τὶς παραπομπὲς ὀφείλομε στὸν R. Parker, *Athenian Religion*, ὅπ. π. σημ. 43, 189, σημ. 134).

54. Στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου (ὑπῆρχε ἐκεῖ ἀνεμόμυλος στὰ νεώτερα χρόνια), ὅπου ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ τὰ ἐρεῖπια τοῦ Ἴωνικοῦ ναοῦ (βλ. Α. Ν. Σκιας, *Ἀνασκαφαὶ παρὰ τὸν Ἴλιόν*, ΠΑΕ 1897, 72–85) καὶ προσφάτως τὰ θεμέλια ἐνὸς δευτέρου ναοῦ, σύμφωνα μὲ τὶς ἀνακοινώσεις στὸν τύπο, ὁ Σκιας, ὅπ. π., 74–75, σημειώνει «ἄλλο ἐρεῖπιον τετράγωνον... παρὰ τὸν ἐν τῇ κορυφῇ τοῦ λόφου νῦν ὑπάρχοντα ἀνεμόμυλον». Ἡ μνεῖα τῆς ἐσχάρας Ποσειδῶνος τοῦ Ἑλικωνίου ἐπ’ ἄκρου τοῦ ὄχθου τοῦ ὀνομαζομένου Ἄγρα καὶ στὸ παρελθὸν Ἑλικῶν (βλ. ἄνωτ. Κλειδημον) συνιστᾷ ἰσχυρὸ τεκμήριον γιὰ τὴν τοποθέτησίν της στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου· παραμένει ὁμως ἀβέβαιον ἐὰν τὰ ἐρεῖπια πὺν ἐντόπισε ὁ Σκιας πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν σὲ αὐτήν.

55. *The Antiquities of Athens measured and delineated by James Stuart and Nicholas Revett*, London 1762–1830.

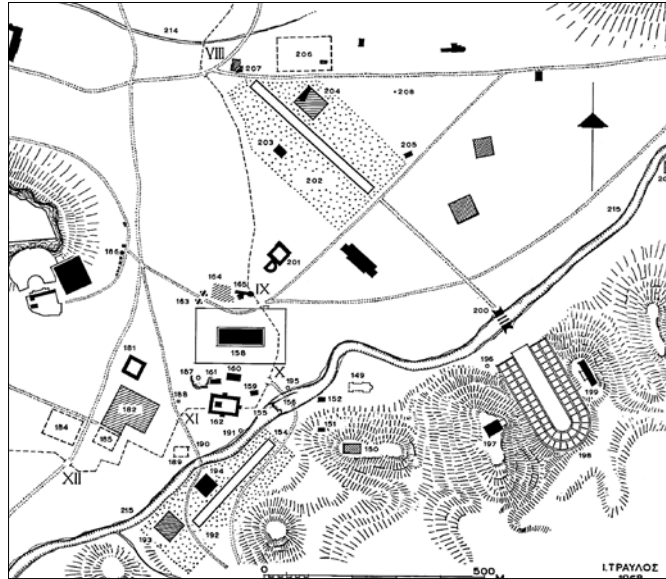
Εικ. 1. Τὸ ψήφισμα ὀργεῶνων (ΕΑΜ 6587)

Εικ. 2. Τὸ ἐπίτιτλο ἀνάγλυφο τοῦ ψηφίσματος (ΕΑΜ 6587)

Εικ. 3. Λεπτομέρεια τοῦ ἰωνικοῦ κυματίου με φθορισμὸ ὑπεριώδους ἀκτινοβολίας (UVF)

Εικ. 4. Ἡ περιοχή τοῦ Ἴλισσού
(σχέδ.: J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, p. 291, fig. 379)

Εικ. 5. Αναθηματικό ανάγλυφο ἀπὸ
τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Μ. Μισοῦ νοτίως
τοῦ Ὀλυμπείου (EAM 12194)